

MODALITATEA ȘI SUBSTANȚA CA NOȚIUNI SISTEMATICE ALE DISCURSULUI

DE

MARIA CARPOV

Introducerea unor criterii sistematizatoare ale faptelor lingvistice captează forțele multora din cei preocupați de elaborarea unor teorii generale ale semnificației, avînd *discursul* ca formă de manifestare; acesta din urmă se definește, în general, ca ceea ce este comun vorbitorilor („paroles”) diferiților indivizi aparținînd unui același grup social. Alături de studiul enunțării și al condițiilor comunicării, analiza discursului — și organizarea lui în povestire („récit”) — constituie una din prioritățile lingvisticii actuale, angajată într-o dezbateră din cele mai pasionante din istoria ei (cf. J.-M. Klinkenberg, *Le linguistique et le sémiotique*, în „Le Français moderne”, nr. 4/1972, p. 194). Semnificația se reclamă, în ultimă instanță, de la o gnoseologie materialistă și constituie o parte din obiectul *semioticii* ca disciplină particulară printre științele limbajului.

Orice sistematizare a discursului produce noțiuni sistematice proprii, în primul rînd, limbii asupra căreia s-a întreprins operația; însă unele din aceste noțiuni, cu grad superior de generalizare, sînt comune tuturor limbilor sau unor grupuri de limbi, încît, printr-un paralelism ce ni se pare firesc și care nu vrea să depășească ordinul unei simple sugestii, ar putea fi numite categorii semiotice. Vom folosi însă denumirea „omologată” printre specialiști, aceea de *noțiuni sistematice* (cf. Eric Buyssens, *Les langages et le discours*, Essai de linguistique fonctionnelle dans le cadre de la sémiologie, Bruxelles, coll. Lebègue, 1943, p. 65 sq.). Sînt acceptate ca noțiuni sistematice comune tuturor limbilor: unitatea discursului, semnul, vocabula, substanța și modalitatea (cf. E. Buyssens, *op. cit.*, p. 65). Ne vom opri asupra ultimelor două ca părți ale semnificației, încercînd să demonstrăm — pornind de la limba română — că felul în care funcționează discursul poate oferi criterii pentru o definire mai riguroasă, în măsură să purifice de intuiție, de impresionism, de empirism observațiile cercetătorului literaturii.

Întrucît, așa cum se admite îndeobște, limbajul servește la comunicarea gândirii, este de așteptat ca el să-și manifeste acest caracter primordial prin niște procedee adecvate, procedeele declarative (cf. Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, Berné, A. Francke, 2e éd., 1944, p. 50).

Lingviștii, de acord cu logicienii, socotesc necesar să deosebească în actul comunicării un conținut reprezentativ, *dictum*, și o atitudine luată de subiectul vorbitor față de acest conținut: *modus* sau *modalitate* (cf. Ch. Bally, *op. cit.*, p. 48; T. Todorov — O. Ducrot, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, 1972, p. 393); modalitatea hotărăște natura raporturilor ce se creează între locutor și interlocutor; ea se

manifestă prin diferențe formale corespunzătoare stărilor de conștiință ce urmează a fi comunicate.

Orice act de comunicare are ca funcție manifestă să stabilească unul din următoarele raporturi fundamentale: injunctiv (imperativ), asertiv (referențial, informativ), interogativ, interpelativ (solicitant). În anumite acte de comunicare există un factor material care traduce intenția de colaborare; dacă opunem, de pildă: „Sosește mline“, lui „Sosește mine?“, se scoate în evidență faptul că diferența formală — în românește manifestată prin intonație, în alte limbi prin ordinea cuvintelor, prin introducerea unor elemente „interogative“ etc. — între aceste două fraze corespunde unei diferențe în stările de conștiință ce trebuie comunicate: prima traduce dorința de a-l informa pe interlocutor, a doua traduce dorința de a cere o informație. Noțiunile din asertiune, interogație, injuncțiune sau interpelare nu reprezintă, desigur, decît o parte a stării de conștiință care este dată la iveală; această parte este numită modalitate (cealaltă, obiectul informației, al interogației, al injuncțiunii sau la interpelării, este *substanța*, așa cum am arătat, o altă noțiune sistematică a discursului). Ideea de *ordin*, de pildă, exprimată de locutorul X, conține *modalitatea* comunicării; implicarea unei alte persoane, Y, în realizarea ei, reprezintă *substanța*; lăsînd la o parte multiplele accepțiuni date acestei din urmă noțiuni (Saussure, Hjelmslev), putem spune că actul de comunicare este alcătuit din două părți: modalitatea și substanța. Dorința de informație este un fapt pur individual, însă alegerea uneia dintre cele patru modalități este dictată de genul de relație ce se stabilește între interlocutori; așadar, modalitatea are un caracter social, ea este expresia intenției de colaborare socială care se află la baza actului de comunicare. În felul acesta modalitatea își afirmă capacitatea distinctivă, căci ea îngăduie circumscrierea deosebirii fundamentale dintre discurs și gîndire, deosebirea fiind totmai aceea dintre individual — gîndirea — și social — modalitatea. Această capacitate distinctivă se revelează operatorie, întrucît modalitatea este inerentă discursului — după cum modalitatea implică discursul —, ea nu apare decît odată cu intenția de comunicare a gîndirii, astfel încît nu se poate spune că discursul este expresia strictă a gîndirii fără a comite greșeala de a-l reduce exclusiv la substanță.

La o examinare mai atentă a faptelor constatăm că limbile au perfecționat expresia modalității, așa că cele patru specii pomenite mai înainte se dovedesc insuficiente pentru a o cuprinde. În cazul modalității injunctive, de exemplu, într-o frază ca: „Să nu mergi prea repede“, un locutor /A/ încearcă să-și influențeze interlocutorul /B/ și marchează explicit această intenție. Să presupunem că acest interlocutor /B/ se alătură unui grup, iar locutorul /A/ spune: „Să nu mergeți prea repede“; injuncțiunea se adresează, printr-un delegat, unui interlocutor multiplu /C/, ceea ce atrage o anumită modificare a modalității, întrucît raportul ce se stabilește este determinat de exigențele multiple ale interlocutorului /C/. Schimbarea se acuză dacă /A/ i se adresează lui /B/ spunînd: „Să nu meargă prea repede“; interlocutorul /B/, prezent, nu mai este decît un intermediar însărcinat să transmită ordinul unui destinatar absent, /D/. În sfîrșit, raportul social între /A/ și /B/ se modifică în mod considerabil dacă /A/ spune: „Numai să nu plouă“. În acest caz, interlocutorului /B/ nu i se mai cere nimic, însă felul în care i se adresează /A/ trădează, am putea spune, un rest de mentalitate primitivă, credința că putem porunci evenimentelor și, în absența „celui“ care decide producerea lor, adresăm injuncțiunea unei ființe omenești implicate, mai mult sau mai puțin, în evenimentele despre care este vorba: ni se pare — sau vrem să ni se pară? — că martorul cuvintelor noastre este delegatul adevăratului interlocutor și că, prin intermediul lui, putem acționa asupra evenimentelor.

Comun celor patru feluri de discurs injunctiv este faptul că ele traduc intenția de a acționa asupra ființelor sau asupra faptelor. Acestei asemănări de semnificație îi corespunde uneori o asemănare de formă, întrucît, în unele limbi, în franceză de pildă, ca și în română dealtfel, folosirea conjunctivului este proprie exprimării acestei modalități.

Formele îmbrăcate de modalitatea injunctivă pot fi reunite în ceea ce s-a numit *discursul acțiunii* (cf. Buysens, *op. cit.*, p. 75); însă o situație similară observăm în modalitatea interpelativă („Hei!“, „Ospătar!“, „Vecine!“ etc.), destinată să solicite atenția interlocutorului căruia îi cerem explicit să se conformeze dorinței noastre.

Discursul de acțiune poate fi recunoscut, așadar, sub patru forme: discursul imperativ direct, discursul imperativ indirect, discursul optativ și discursul interpelativ — în care modalitățile se întrepătrund, colaborează, nuanțându-se pentru a defini raporturile locutor/interlocutor (prezent — delegat — intermediar — absent).

O cu totul altă modalitate este exprimată în „Sosește“, „Poate că sosește“, „Va sosi de va putea“; fiecare din aceste unități îl informează pe interlocutor despre ceea ce socotim noi că este un adevăr: în acest caz avem de-a face cu *discursul asertiv*. Dacă stabilim deosebirea, introdusă de tonul admirativ, între „Este priceput“ și „Este priceput“ (priceput...), putem spune că discursul asertiv comportă două variante: una pur obiectivă și o alta, care adaugă informației un element afectiv, subiectivă.

Al treilea tip de modalitate este întâlnit în gramatică sub formă construcției interogative. La nivelul discursului ne vom servi de aceeași denumire; discursul interogativ cunoaște trei variante (sau chiar mai multe): în „Cine a sosit?“ interogația vizează un element al unei aserțiuni, implicit, ea este deci o interogație parțială: „Știu că cineva a sosit, dar cine?“.

Interogațiile de genul: „A sosit?“ comportă o alternativă și cer să se precizeze care din cele două aserțiuni contrarii este adevărată; la întrebarea „A sosit?“ se răspunde fie „A sosit“ (sau „Da“), fie „N-a sosit“ (sau „Nu“): unul din termenii alternativei este vizat integral. Asemenea interogații pot fi numite *totale*.

Acestor două lipuri li se adaugă un al treilea: interogațiile ce pot fi numite *disjunctive*; ele enunță elementele ce se exclud mutual în răspuns: „A sosit ieri sau azi?“ O asemenea întrebare anticipează explicit răspunsul asertiv.

Din cele afirmate pînă acum se desprinde o realitate: solidaritatea dintre discursul asertiv și cel interogativ. Această solidaritate favorizează opinia că discursul interogativ și cel asertiv nu constituie decît două aspecte ale unei singure specii de discurs, ce ar putea fi numit *discursul informației* sau *al referinței*, de vreme ce un tip o cere, iar celălalt o furnizează. Cumulul de modalități este evident și într-o formulare ca: „A venit?“; care înseamnă: „Îți cer să-mi spui dacă a venit“, frază care comportă două idei: dorința de a afla ceva de la cineva și comunicarea acestei dorințe. Avem deci un nou exemplu de solidaritate a interogației cu aserțiunea.

Interferența modalităților poate fi surprinsă și în cazul formelor interogative și injunctive: fie că ordonăm (rugăm, implorăm, sfătuim, recomandăm), fie că întrebăm, colaborează cu interlocutorul este directă; o formulare ca: „Să pleci?“ poate adopta modalitatea interogativă doar formal, întrucît ea poate traduce recomandarea fermă adresată interlocutorului de a face contrariul, adică, în modalitatea formal-interpelativă: „Rămii!“ Această modalitate ar putea fi numită *discursul recomandăției*.

Din compararea diferitelor tipuri de modalitate se poate deduce substanța; ea rezidă în ceea ce acestea au în comun și poate fi delimitată prin suprimarea modalității, a elementului ce servește la identificarea naturii raportului ce se stabilește între vorbitori. Izolarea substanței permite studierea ei din punct de vedere sintactic, adică studierea raportului între vocabulele unei aceleiași unități a discursului. Însă noțiunea de raport comportă o altă analiză, aceea a unităților discursului (încă o noțiune sistematică). Putem spune, pe scurt, că tocmai în acestea se vede mai bine solidaritatea între modalitate și substanță. Observînd criteriul compoziției lor, unitățile discursului pot fi clasate în trei categorii (cf. Buysens, *op. cit.*, cap. VIII, p. 83): *fraza*, (conține cel puțin un predicat), *reza* (gr. „vorbi“, echivalent de frază ce conține unul sau mai multe elemente accesorii, care, în frază, depind de predicat; această structură este numită adesea, în gramatica tradițională, „frază eliptică“) și *interjecția* (o unitate întreagă, deși privată atît de predicat cît și de elemente accesorii, dar care, găsindu-se în raport direct cu starea de conștiință, poate să semnifice). Fiecare din aceste trei categorii poate exprima diferitele modalități, cu excepția frazei, care nu poate exprima interpelarea, deși numai ea poate exprima într-un grad superior de precizie orice altă modalitate; această incapacitate provine tocmai din diferența fundamentală între substanța unei interpelări — desemnarea unui interpelat — și aceea a oricărei alte modalități; interpelarea cunoaște totuși o mare întindere sintactică, mai ales în literatură, cînd valoarea ei este, în primul rînd, conotativă.

Putem, aşadar, conchide — provizoriu — că nu toate tipurile de unităţi, ale discursului au facultatea de a exprima o substanţă — ceea ce ajută, sub un aspect, la delimitarea acesteia —, însă semnificaţia lor comportă, inerent, o modalitate oarecare; aceasta se explică prin supleţea discursului, prin capacitatea lui de a se adapta unei practici înfinit diversificate, reflectind multiplele circumstanţe ale comunicării.

Aceste câteva încercări-sondaje n-au alt scop decît identificarea la nivelul exemplului-regulă a diverselor modalităţi ale discursului. O analiză mai adîncită — întreprinsă, eventual, pe un corpus ce ar putea lua dimensiunile unei opere literare, în care modalităţile adoptate ar înlesni precizarea stărilor de conştiinţă comunicate şi raporturile între personaje — ar duce, desigur, la constatarea că cele patru modalităţi numite iniţial, precum şi substanţa, pot fi luate numai ca ipoteze de lucru, întrucît izolarea lor în stare „pură“ pare cel puţin anevoioasă; aceste noţiuni ar putea sluji drept repere, nucleu în jurul cărora s-ar organiza observaţiile privind atît natura categoriei modalitare şi a substanţei, cit şi formele luate de acestea în actul de comunicare.